

स्थापना दि. ५ मे २००८
नों. नं. मार./२४९२९/जे./१९/०९/०८

॥ अहमस्यै आचम्यमसतीचं ॥
॥ विचक्षणस्य १०१ बोलिचं ॥

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
विद्वत्प्रमाणित, यु.जी.सी. मान्यताप्राप्त त्रैमासिक
(Peer Reviewed Referred Research Journal)

ISSN No. 2319-6025

शिविम संशोधन पत्रिका

वर्ष-सातवे : अंक चौदा व पंधरा । एप्रिल ते सप्टेंबर, २०१८

बोली विशेषांक

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal)

ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली, मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष-सातवे : अंक चौदा व पंधरा (जोड अंक)

एप्रिल-सप्टेंबर २०१८

संपादक

डॉ. शिवकुमार सोनाळकर

बोली विशेषांक

अतिथी संपादक

डॉ. नंदकुमार मोरे

कार्यकारी संपादक

डॉ. नीला जोशी

संपादक मंडळ

डॉ. गोमटेश्वर पाटील, डॉ. तातोबा बदामे, डॉ. दिनेश वाघुंबरे

सल्लागार समिती

डॉ. राजन गवस, डॉ. प्रकाश कुंभार,

डॉ. डी. ए. देसाई, डॉ. अनिल गवळी

प्रकाशक

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

अनुराज, ७/ब, सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१६ ०११

मुद्रक

भारती मुद्रणालय

८३२ ई वॉर्ड, शाहूपुरी ४ थी गल्ली, कोल्हापूर. फोन : (०२३१) २६५४३२९

मूल्य : रु. १००/-

अंतरंग

संपादकीय

डॉ. नंदकुमार मोरे ३

एक : बोली अभ्यासपद्धती

बोली भूगोल

डॉ. अनिल गवळी ७

बोलीविज्ञानातील विविध प्रवाह

डॉ. ए. एम. सरवदे १७

बोलीचा समाजभाषावैज्ञानिक अभ्यास

डॉ. नंदकुमार मोरे ३९

दोन : बोली अभ्यास

मराठी बोली आणि शब्दभांडार

डॉ. शिवाजी विष्णू पाटील ५८

आदिवासी कातकरी समाज : व्यवसाय आणि भाषा

डॉ. नानासाहेब शामराव यादव ६३

जनावरी बाजारातील दलालांची भाषा

श्री. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे ७६

कोल्हापुरी बोली

डॉ. एकनाथ आळवेकर ८४

सीमाभागातील बोली

प्रा. डॉ. संजय पाटील ९५

शिराळा तालुक्यातील बोली

डॉ. प्रकाश दुकळे १०२

वाहन व्यवहारातील भाषा

प्रा. प्रदीप मोहिते १०७

तीन : बोलीभान

उदगीर, उदगिरे आणि बोली

प्रसाद कुमठेकर ११५

आधुनिकीकरणाचा बोलीभाषांवरील परिणाम

डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे १२१

बेधडक वळणाची कोल्हापुरी बोली

डॉ. रणधीर शिंदे १३४

कोल्हापुरी बोली

डॉ. एकनाथ आळवेकर

प्रस्तावना

कोणत्याही प्रमाणभाषेच्या अनेक बोली असतात. तसेच कमी अधिक प्रमाणात प्रत्येक स्थानिय बोलीही तिच्या भागात प्रमाणच असते. त्या स्थानिय बोलीतच त्या परिसरातल्या लोकांचा भाषिक व्यवहार चालत असतो. त्या बोलीशी त्यांचे अंतरंग जोडलेले असते. त्या समाजातील व्यक्तीने हुंकार जरी टाकला, तरी तो त्या बोलीचाच भाग असतो. त्याला एक अर्थ प्राप्त झालेला असतो. मराठी या नावाखाली येणाऱ्या व त्यांच्या प्रादेशिक नावावरून ओळखल्या जाणाऱ्या वऱ्हाडी, खानदेशी, देशी, कोकणी या सर्वमान्य बोली आहेत. याशिवाय कोल्हापुरी, पुणेरी, चंदगडी, मराठवाडी, सातारी यासुद्धा मराठीच्या बोलीभाषा म्हणता येतील. पुणेरी, सातारी, कोल्हापुरी या भेदांना आपण बोलींचे स्थानिक भेद म्हणतो.

बोली म्हणजे एका निश्चित भूभागात बोलले जाणारे भाषेचे स्वरूप होय. उच्चारण, व्याकरण, म्हणी, वाक्प्रचार याबाबत बोलीला स्वतंत्र अस्तित्व असते. ग्रामीण कथेचा सगळा जिवंतपणा तिच्या बोलीवर आधारित असतो.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात प्रमाणभाषेबरोबर बोलींचा वापर होऊ लागला. साहित्यातील जीवनदर्शनाच्या सखोलतेचे मूल्यमापन करताना बोलींच्या वापराची अर्थपूर्णता विचारात घेता येते. बोलींमधील सूक्ष्म असे भेद आणि हेल या गोष्टी अभ्यासाअंती ध्यानात येतात. बोली या त्या समूहाचा सामाईक वारसा ठरतात, म्हणूनच बोलीच्या अभ्यासाचे महत्त्व विशद करताना डॉ. नीलिमा गुंडी म्हणतात, "बोलीच्या अभ्यासातून आपणांस आपली भाषा आणि संस्कृती यांच्या प्रवाहीपणाचा अनुभव येतो." (पृ. ३९ भाषाप्रकाश, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाउस, पुणे २०१५) साहित्यकृतीतून व्यक्ती आणि समाजमन यांची बोलीशी जुळलेली नाळ लक्षात येते. लेखक ज्या परिसरात राहतो, त्या परिसरातील बोली लेखकाला चिकटलेली असते त्यामुळेच लेखकाला बोलीच्या वापरातून आपले अनुभव अधिक परिणामकारकतेने मांडता येतात. बोली ही त्या खेड्यातील संस्कृतीचे दर्शन घडविते. कोल्हापूर परिसरातील महत्त्वाच्या ग्रामीण साहित्यिकांमध्ये आनंद यादव, शंकर पाटील, सखा कलाल, चंद्रकुमार नलगे, राजन गवस, मोहन पाटील, कृष्णात खोत, किरण गुरव, इत्यादींनी कोल्हापुरी बोलीचा आपल्या लेखनात वापर केला आहे. त्या त्या परिसरातील

कोल्हापुरी बोलीचे वेगळेपण त्यांच्या कलाकृतीतून दिसून येते.

कोल्हापुरी बोलीची क्षेत्रमर्यादा व बोलीवरील प्रभाव

'कोल्हापुरी बोली' हे नाव कोल्हापूर जिल्ह्याच्या नावावरून पडले आहे. कोल्हापूर शहर आणि जिल्ह्यातील करवीर, पन्हाळा, गगनबावडा या तालुक्यात बोलली जाणारी बोली. ही कोल्हापुरी बोली म्हणून ओळखली जाते. यामध्ये विशेषतः कागल, राधानगरी, करवीर, शिरोळ, शाहूवाडीमधील चांदोली परिसर इथे बोलल्या जाणाऱ्या बोलीतील उच्चारणात फरक जाणवतो.

बोलीवरील प्रभावाचा विचार केला तर कागल, शिरोळ परिसरातील बोलीवर कन्नड भाषेचा, कन्नड हेल यांचा परिणाम दिसतो तर गगनबावडा, शाहूवाडीतील चांदोली परिसरातील बोलीवर कोकणी उच्चाराचा म्हणजे नासिक्य उच्चाराचा प्रभाव आढळतो.

बोलीची उच्चारण प्रक्रिया : बोलीची ध्वनीरचना आणि त्यानुसार तयार होणारी उच्चारण व्यवस्था महत्त्वाची आहे. एकाच प्रदेशातील मूळ बोली कालांतराने बदलते. बोली केवळ बोलण्यातच वापरली जाते. लेखन व्यवहारासाठी ती क्वचित वापरली जाते. दलित, ग्रामीण साहित्यात बोलीभाषेचा वापर अलीकडे वाढला आहे. बोली म्हणजे गावंढळांची किंवा अप्रतिष्ठितांची भाषा आणि अशुद्ध भाषा आहे, असा बोलीबद्दल एक फार मोठा गैरसमज आहे. भाषाविज्ञानाच्यादृष्टीने कोणतीही बोली श्रेष्ठ, कनिष्ठ नसते. प्रत्येक बोलींचे विशेष ठरलेले असतात. बोलींना स्वतःची व्याकरणिक व उच्चारण व्यवस्था असते.

बोलीत त्या त्या परिसरानुसार उच्चारण व्यवस्था बदलते. तिच्या उच्चारात ध्वनीरचनेत भेद आढळतात. एक विशिष्ट अर्थ व्यक्त करणाऱ्या शब्दांची स्वनिम व्यवस्था वेगवेगळी आहे. त्यामुळे ते शब्द एकाच अर्थाने पण वेगळ्या रूपात येतात.

उदाहरणार्थ - १) बैलगाडी अथवा औत ओढण्यासाठी बैल जुंपताना गळ्यात बांधलेल्या चामडी पट्ट्यांना कोल्हापूर परिसरातील एका भागात 'सापत्या' म्हणतात तर दुसऱ्या भागात 'जुपण्या' म्हणतात. २) बैलांना कडधान्य किंवा भुईमूगाच्या शेंगांची पेंड हे खाद्य म्हणून देतात. त्याला एका भागात 'भरडा' तर काही भागात 'चंदी' म्हणतात.

सखा कलाल यांच्या 'सांज' कथासंग्रहात 'ऊठ म्हणस' अशी वाक्यरचना येते. याचा अर्थ 'ऊठ' एवढाच आहे. पुढील 'म्हणस' या शब्दाला तसा काही अर्थ नाही; पण त्या परिसरातील उच्चारात तो अधिकचा शब्द बोलीचा भाग म्हणून येतो.

राजन गवस यांच्या 'चौडकं' या कांदबरीतील एक स्त्री पात्र म्हणते,

"तिला माझ्या सल्यानं कराल्यासा म्हणून कडू लागलं आसलं घे." (पृ. २१)

या वाक्यातील शेवटच्या 'धे' या अक्षरावर जोर देण्याची पद्धत घ्यातात. यानेच 'कराव्यासा' या क्रियापदाचा 'करावला लागलासा' असा प्रयोग वाक्यातील विद्यमान उच्चार होतो. 'काय बघालीस?', 'पाण्यात कोण दिसालत?' (पृ. ५८५) अशा संक्षिप्त स्वभाषातील उच्चारण पद्धती आढळते. राजन गवस यांच्या कादंब 'यातील बोली कन्नड भाषेचा प्रभाव असलेली आहे.

चंद्रकुमार नलगे यांच्या कथांतील बोली ही चांदोली भरण, कोकसह, पलकापूर, भेहमगाव या परिमरातील आहे. कोकण परिमराशी हा भाग जोडलेला आहे. भरण ममाज, अशिक्षित अहाणी ममाजाच्या बोलीचे वेगळेपण पुढील उदाहरणावरून ध्यानात घेईल.

'माह्या देवाबांनी आत्मासा पगा। खय आनंद झाल्या पगा आम्यानी।
('राजोनामा' कथा)

या वाक्यातील 'पगा' म्हणजे 'बघा' असा उच्चार अपेक्षित आहे. इथे 'प' चा 'ब' आणि 'ग' चा 'घ' झाला आहे.

'ध्यो ध्यो ध्यो पगा वाक्या घोल.', 'ध्यो' म्हणजे 'तो' असा उच्चार आहे.

किरण गुरुब यांच्या कथांतील बोली कोल्हापुरी, राधानगरी, गारगोटी परिमरांतल्या आहे. गुरुब यांच्या श्रीलिंगी या कथासंग्रहातील संवाद पुढीलप्रमाणे :

१) 'जग्या, सकाळपासून लेका लाईन लागलीया स्टुडीओत तुझ्या गिऱ्हाईकांची' (पृ. ६८)

या संवादाने दोन मित्र एकमेकांशी बोलताना 'लेका' हा शब्द वारंवार वापरताना आढळतात. 'लेका' हा शिबीसूचक शब्द असला तरी इथे त्याचा वापर सोप्या पद्धतीने झाला आहे.

२) आई आणि मुलगा यांच्यातील संवाद :

'मला लेका काय कळतंय तेच्यात..... हातचं सोडून लेका पळत्याच्या पाटी लागून.....' (पृ. १०७)

आई मुलाला उद्देशून 'लेका' हा शब्द वापरताना त्यात लाडिकपणा आढळतो. यातून समजुतीचा सूर आढळतो. या दोन्ही वाक्यातील 'लेका' हा शब्द वेगवेगळ्या संदर्भाने येतो.

३) 'आरं, फ्लेश मर्दा उलटी जोडली जगू (पृ. ७०) 'शिकलेला माणूस मर्दा तू आसं म्हणतोस?' (पृ. ७१)

'चेहरा मर्दा तुझा मोठा हाय....' (पृ. ८५)

'मर्दा' या शब्दात जवळीक साधण्याचा प्रयत्न आहे. 'पुण्यात फ्लेशिंग गॅलरी' बोलताना ती वारंवार वापरला जातो.

४) 'उद्या फयल्या गाडीन कोल्हापूर गाठूया मजे वा-वाड्यातल्य वेळतात.' (पृ. ७५)
'पोचताय' हे क्रियापद असून 'पोहचू' असा त्याचा अर्थ होतो. 'वेळा' (वेळ), 'जाताय' (जातो) असे शब्द बोलण्यात आढळतात.

५) 'पंधरा दिवसात चेक काढणार हुता फॅक्ट, तिच्या मारी.' (पृ. १०६)
'तिच्या मारी' हा वाक्याच्यादृष्टीने अनावश्यक कण जोडून वेगळा सव आहे. यातून शिबीसूचक नाराजीदेखील आढळते.

६) 'तेच्याकडे एवढी मोड हाय खय गा?', 'दोन प्रीड व्यक्ती एवढेकां जेवत बोलताना 'खय गा?'

'का गा?', तर 'गा' असे शेवटच्या अक्षरावर जोर देऊन प्रयत्न केलात.

७) 'कुटं गेला त्या इंग्रजीचा सर म्हणत्याला?' (पृ. १६०)

'म्हणत्याला' हा शब्द वाक्यात बोलण्याच्या संदर्भाने जोडून आलेला आहे. अशिक्षित स्त्री, पुरुष यांच्या तोंडी हा शब्द वारंवार आढळतो. 'बाय म्हणत्याला', 'साहेब म्हणत्याला' असे शब्द प्रयोग होत असतात.

आनंद यादव यांच्या 'खळाळ' या कादंबरीत मित्रा काळत परिमरातील कोल्हापूर बोली बोलताना 'ई' कारान्त क्रियापदाचा वापर करतात.

उदा. 'लगीच चार-पाच दिसात देती.' (पृ. २६, 'खळाळ') 'तुन्नं तुन्नत देऊन टाकती.'

मोहन पाटील यांच्या 'साखरफेरा' कादंबरीत फिरोज, हातकर्मणते परिमरातील बोलीचे वेगळेपण आढळते.

उदा. 'मर्दानिशा, कारखान्यावर नोकरदागांचं सान्या म्हेवचं मात थटल्यात.' (पृ. ७)

'मर्दा' ऐवजी 'मर्दानिशा' असाही शब्द एक पुरुष व्यक्ती दुसऱ्या पुरुष व्यक्तीशी बोलताना वापरतात.

कोल्हापुरातील काही शब्द :

कोल्हापुरी बोलीमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असे कित्येक शब्द आढळतात. त्या शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करताना विश्लेषण करावे लागते. असे काही शब्द पुढीलप्रमाणे :-

१) **किऱ्यानिस्ट** : किऱ्यानिस्ट म्हणजे विचित्र, विचित्र वाणणारी, मळको, चांगल्या कामात अडथळा आणणारी व्यक्ती असा होतो. या शब्दातून 'च

व्यक्तीच्या अवगुणाकडे लक्ष जाते.

- २) **खळ** : धान्य मळायची शेणामातीने सारबलेली गोलाकार जागा. त्या खळ्याच्या मधोमध तिबडा रोवला जातो. त्याभोवती गुरे फिरवून, आताच्या काळात ट्रॅक्टर फिरवून धान्याची मळणी केली जाते.
- ३) **तिवा** : धान्य मळण्याच्या खळ्याच्या मधोमध भरीव बांबूचा अगर झाडाचा चार ते पाच फूट उंचीचा सोट रोवला जातो त्याला तिबडा म्हणतात.
- ४) **पैरकरी** : (मूळ शब्द 'पैरा') शेती कामात एकमेकांना मदत करणे म्हणजे पैरा करणे. जो आपल्या शेतात कामाला येतो त्याच्या शेतात कामाला जाणे म्हणजे पैरा फेडणे. जो काम करतो तो पैरकरी
- ५) **लोढणा** : गुरांच्या गळ्यात बांधलेला तीन-चार फूट लांबीचा जाड बांबू. गुरांच्या पुढील दोन्ही पायात लोढणा सोडल्याने गुरे जास्त पळत नाहीत. विशेषतः गाय, म्हैस, रेडा यांच्या गळ्यात लोढणा बांधतात.
- ६) **किटान** - गोवऱ्या थापण्यासाठी वर्षभर साठवलेले शेण. गोवऱ्या थापण्याच्यावेळी त्या शेणात पाणी, वाळलेल्या पाल्यापाचोळ्याचा कूट, उसाच्या चिपाडाचा कूट घालून गोवऱ्या वाळवून रचून ठेवल्या जातात आणि पावसाळ्यात वापरल्या जातात.
- ७) **कुंडाला** : स्वयंपाक खोलीतील खरकटे पाणी ओतण्याचा मातीचा माठ. हा स्वयंपाक खोलीत चुलीपासून जवळ एका कोपऱ्यात असतो. मातीचा असल्याने त्याच्याखाली चुंबळ असते.
- ८) **पावणे** : एकमेकांच्या मदतीने शेतीतील कोणतेही काम करून, ज्यांचे काम असते त्यांनी सर्वांना जेवण द्यायचे म्हणजे पावणे. शेतातील जिकिरीचे काम असते त्यावेळी शेतकरी एकमेकांना मदत करतात. दिवसभर ते काम करून रात्री साग्रसंगीत असा जेवणाचा बेत असतो.
- ९) **तोबरी** : दोरीपासून तयार केलेली पिशावी. बैलगाडीच्या एका बाजूला ती बांधतात. त्यात बैलगाडीचे वंगण, वंगारी ठेवतात.
- १०) **मुसक्या** : घायपाताच्या दोरीपासून तयार केलेली बैलांच्या तोंडाला बांधतात ती जाळी. औत ओढताना अगर मळणी करताना आजूबाजूच्या पिकाला तोंड लावू नये म्हणून बैलांना मुसक्या बांधल्या जातात.
- ११) **हिसकी** : शेतीकामात कोळपणीच्यावेळी कोळप्यावर दाब देण्यासाठी वापरतात ती बांबूची दोन-तीन फूट लांबीची काठी तिच्या टोकाला इंग्रजी वाय आकार असतो.

कोल्हापुरी बोलीचा शब्दसंग्रह

मराठी साहित्याचा विचार करता विशेषतः ग्रामीण साहित्याचा अभ्यास करताना ग्रामीण साहित्यिकांनी कथा, कादंबरीत ग्रामीण बोलीचा वापर केला आहे. मात्र, ती कलाकृती वाचकांना विशेषतः त्या परिसरातील बाहेरच्या वाचकांना समजावून यायला थोडी जड जाते, असे असले तरी त्या बोलीच्या माध्यमातून तो भाव व्यक्त करून जिवंतपणा आणावा लागतो. ग्रामीण बोली ही सुजनात्मक असते. अनेक नवनवीन शब्दांची निर्मिती त्यातून होताना पाहायला मिळते.

कोल्हापुरी बोलीतील शब्द व त्यांचे अर्थ

आग्रेव=आग्रह, वाडूळ = वेळ, यदुळा = ह्यावेळी, रगड = खूप, बुट्टी = बांबूपासून बनवलेली खोलगट गोलाकार डोक्यावर घेतात ती टोपली, झमामा = झटपट, घातमोड = शेतीच्या कामासाठीची प्रतिकूल परिस्थिती, हारा = बांबूपासून बनवलेली थोडीअधिक खोलगट बुट्टीपेक्षा मोठी टोपली, आगत = गरज, अदावत = आरोप, बुरकुंड = मक्याच्या कणसाचा दाणे काढून उरलेला भाग, वाडीचार = एखाद्या गोष्टीबद्दल अधिक चर्चा, टिपणाला = त्यावेळी, सपाराम = सर्व नाहीसे होणे, जोडगण = जोडीदारीन, माळवं = भाजीपाला, हराळाच = गरिबांचे, इस्तारी = जेवण वाढण्यासाठी पळसाच्या पानांपासून तयार केलेले पात्र, चिवा = लांब बांबू व्हयकारनी= होकार, वायलं = चुलीचाच भाग असलेला छोटे भांडे ठेवण्याची जागा, इजडवाद = वितंडवाद, दुजमाटेने = चाचपडणे, व्हागाडणे = हरविणे, इनारत = फुकट, वाया जाणे, पिंजर = भाताची मळणी केल्यानंतर काडणाचा उरलेला भाग, पंद = संमिश्र तण, मव्हनीयाड = मोह, मोहात अडकणे, लहान मोघळ = दोन घरामधील लहान वाट, मिरिमिट्टी = खूप गर्दी, किनट = अंधार पडणे, काळोख पडणे, टळळीत पिंग = मोठे काचेचे पिंग, सोदयान = सोपविणे, चेंबल = अॅल्युमिनियमचे छोटे खोलगट भांडे, आमासारा = आमच्यासारखा, फज्जा = खेळाची हद्द, जागा, कुणाला दकल = कुणाला ठाऊक, सजान्सज = सहज, काहीही कारण नसताना, गुळमाट = गोड, करक भरणे = पाठ भरून येणे, दुखणे, तटणे = थांबणे, अडथळा येणे, चुंबळ = डोक्यावरील ओझ्याखाली वापरतात ती कपड्याची गुंडाळी, हुडकत = शोधत, इतकिंदी = इतक्या दिवस, उसाचे वाढे - उसाचा वरील हिरवा भाग, सान = फट, सांध, छत्तरशिंण्या = चतुर, व्हलपटणे = संपविणे, पूर्ण करणे, खंगाळून = धुवून, मोदळा = गड्डा, येळसरी = वेळेवर, दवास्या तोडणे = बेचैन होणे, सस्कार = अॅडव्हान्स, आगाऊ रक्कम, अवसान = ताकद, डिरकनं = बैलांचे ओरडणे, बेतानं = हळू, सावकाश, तालेवार = श्रीमंत, जमीनदार, लावण = उसाचे बी पेरलं त्या वर्षीच पीक, लागण, ज्ञाम्मकन = पटदिशी, फणी = स्त्रियांचे केस विंचरण्याचे साधन, खोडवा = उसाच्या लावणीनंतरचे दुसऱ्या वर्षीच पीक,

एरगाटणे = एकाच विचाराने घेरणे, वायफळ = व्यर्थ, हुरद = हृदय, सराजमा = जोडणी, तयारी, आबदार = हवूच, चाक्कादिशी = लखखकन, झाटशिरी=झाटदिशी, लवकर, भुगून=अॅल्युमिनियमचे खोलगट गोल भांडे, एका रप्पाटघात =एका दमात, जित्राप = पीक, आक्षी बराबर = अगदी बरोबर, तंडवाद = भांडण

कोल्हापुरी बोलीतील म्हणी व वाक्प्रचार

खेड्यातील लोकांच्या बोलण्यात म्हणी व वाक्प्रचारांचा आवर्जून उल्लेख असतो. कमीत कमी शब्दांतून अधिकाधिक अर्थ अभिव्यक्त करणे हे म्हणीतून घडते. तर ती विशिष्ट भावना वेगळ्या शब्दांतून व्यक्त करणे हे वाक्प्रचारांचे काम असते. ना.गो.कालेकर 'भाषा आणि संस्कृती' या ग्रंथात म्हणतात, "म्हणी, वाक्प्रचार यासारख्या अवशेषातून समाजाच्या विशिष्ट अनुभवाचे दर्शन होते." म्हणी व वाक्प्रचार हे अनुभवाचे सार असते. अनुभवच शब्दात बांधला जातो नि म्हण, वाक्प्रचार तयार होतो.

कोल्हापुरी बोलीतील म्हणी व त्यांचे अर्थ

१. आडानडिंगी नि बिनटांगी - अशिक्षितपणाने, अविचाराने वागणारे.
२. आलुबाचा माल कोलुबाला - एखाद्याची हक्काची गोष्ट दुसऱ्यास मिळणे.
३. काम न्हाई घरी नि उलटून भरी - विनाकारण एखादे काम ओढवून घेणे.
४. खाली मुंडी नि पाताळ धुंडी - सज्जनपणाचा आव आणून दुर्जनासारखे वागणे.
५. गाडीचा माग पेसाटीन तरी मोडाय पाहिजे - मोठे नुकसान छोट्या भरपाईतून भरून काढणे.
६. गुळमाट सोदी नि गावच्या मदी - गोड बोलून स्वतःचा फायदा करून घेणारी.
७. बसाय बसणं नि सारं उसणं - वरवर दिखाऊपणा पण प्रत्यक्षात कारी नसणे.
८. माप उठतील नि कोनात बसतील - आगंतुकपणे येऊन एखाद्या गोष्टीवर हक्क सांगणे.
९. लाव लिजाव टिमकी बजाव - एखाद्या गोष्टीकडे तात्पुरत्या स्वरूपात पहाणे
१०. सादल्या फळीचा नि मदल्या आळीचा - स्वतःचा फायदा करून घेणारा.

वाक्प्रचार व त्यांचे अर्थ

१. आडमडेंगं काम असणे - कामात नीटनेटकेपणा नसणे.
२. एका जत्रंत देव म्हातारा न होणे - एखादी गोष्ट कमी असेल तर नुकसान न होणे.
३. काळजात खोंबारा लागणे - भावना दुखावणे.

४. खडकासंगं धडका मारणे - अशक्य गोष्ट शक्य करण्याचा प्रयत्न करणे.
५. गम पडणे - चैन पडणे, शांतता लाभणे.
६. घरावरून गाढवाचा नांगूर फिरणे - नुकसान होणे.
७. टांग लावणे - फसवणूक करणे.
८. ठिगाळ टेकणे - कमी पडणे, क्षमता नसणे
९. तरबत्तर होणे - भांडणाचा सूर लावणे, भांडण काढणे.
१०. दत्त म्हणून हजर होणे - अचानक येणे, प्रकट होणे.
११. नटून पाणी होणे - नाहीसे होणे.
१२. नावावर इस्तू ठेवणे - एखाद्याच्या वाट्याला न जाणे.
१३. बेल घालत फिरणे - निव्वळ भटकणे.
१४. मट्टू माया होणे - खूप त्रास होणे.
१५. हत्तीसंगं दांडू खेळणे - एखादी आवाक्याबाहेरची गोष्ट करणे.

बोली वाक्यव्यवस्था व अर्थव्यवस्था

बोलीभाषेत एखादे वाक्य तसेच त्या वाक्यातील विशिष्ट शब्द त्याचा संदर्भाने अर्थ घ्यावा लागतो.

कोल्हापुरी बोलीतील अशी वाक्ये व त्यांचे अर्थ.

१. 'वातीत गावलाय पावूस रोज जरा तरी लागायचाच आता दसरा संपस्तवर' ('गावठाण'- कृष्णात खोत पृ. २५)

पावूस वातीत गावणे म्हणजे पाऊस वातीत सापडणे. वात म्हणजे दिव्याची वात. दसऱ्यात नवरात्रीत वात जळत राहते. दसरा सणाच्या पहिल्यादिवशी थोडा जरी पाऊस पडला तरी पाऊस वातीत सापडला अशी समजूत आहे. पुढे मग दसरा संपेपर्यंत दररोज थोडा तरी पाऊस लागतो.

२. 'चुलत्यानं धारचं कायच सांगितल न्हाई' ('गावठाण'-कृष्णात खोत पृ. ४४)

या वाक्यातील 'धार' हा शब्द लग्न संस्कृतीशी संबंधित आहे. 'धार घालणे' ही लग्नातील एक प्रथा आहे. मुलीच्या लग्नात तिच्या चुलत्याने त्या मुलीला कन्यादान म्हणून भांडी द्यावयाची असतात. श्रीकृष्णाची पितळी मूर्ती, देवपूजेची तांब्याची भांडी यासोबत सांपत्तिकस्थितीनुसार तांब्याचा बंब, धागरसुध्दा दिली जाते. बदलत्या काळात फ्रीज, वॉशिंग मशिन, ओव्हन इत्यादी स्वरूपाच्या वस्तू आहेर म्हणून दिल्या जातात.

७. इंग्रजी भाषेतील शब्द सुलभीकरणातून बोलीभाषेत येताना अपभ्रंश झाले आहेत.

निरीक्षणे

१. बोलीभाषा या त्या त्या समाजाचा दस्तऐवज आहे.
२. बोलीभाषेमध्ये चैतन्यपूर्ण, अर्थपूर्णता अधिक असते.
३. प्रमाणभाषा कृत्रिमतेकडे जाते तो दोष बोलीभाषेत येत नाही.
४. ते ते व्यक्तिमत्त्व, रीतभात, जगण्याच्या पद्धती, नातेसंबंध, सुसंस्कृतपणा या सर्वांचा अप्रत्यक्षपणे मूल्याकडे निर्देश असतो.
५. बोलीतील उच्चारण हे भावनेच्या मुळाशी जाणारे असते.

संदर्भ

१. कालेलकर ना. गो.- भाषा आणि संस्कृती, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, १९९९(तृ.आ.)
२. गुंडी नीलिमा - भाषाप्रकाश, पुणे, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग, २०१५.
३. नेमाडे भालचंद्र - साहित्याची भाषा, औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, १९९८.
४. चौधरी सुधाकर - समाजविज्ञान: बोलीचा अभ्यास, धुळे, अथर्व पब्लिकेशन, २०१४.
५. गवळी अनिल - भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, कोल्हापूर, हिरण्यकेशी प्रकाशन, २००२.

डॉ. एकनाथ आळवेकर

डी.के.ए.एस.सी.कॉलेज, इचलकरंजी,

कोल्हापूर. मोबा. ९४२३२८३७०३

■ ■ ■